

Változó világ – változó könyvtárak*

Az információs társadalom kibontakozása Magyarországon is megindult.

Számítástechnika + távközlés + mikroelektronika = információs infrastruktúra.

A rendszerváltás következtében a könyvtárak önállósága megnőtt, ami alapja lehet az önkéntes együttműködésnek. Az anyagi feltételek szűkösége miatt a költséghatékony gazdálkodásra, a szakmai megújulásra nagy hangsúly esik.

Milyen változásokkal kell szembenéznie a magyar könyvtári rendszernek és a könyvtárosoknak napjainkban? A változásoknak két területét említem:

- ▶ az átmenetet az információs társadalomba,
- ▶ a kelet-közép-európai politikai, gazdasági, társadalmi rendszerváltás következményeit.

Átmenet az információs társadalomba

Az információs társadalom fogalma az amerikai szociológusok szóhasználatában jelent meg először a 70-es években. A gazdaság négysetektoros modelljében a kitermelés, feldolgozás és szolgáltatás mellett külön szektorként, új elemként jelent meg az információ gyűjtése, feldolgozása és szétsugárzása. A fejlett országokban a lakosság egyre nagyobb hányada dolgozik az információgazdaságban, 1988-ban az Egyesült Államokban a munkaerő 45%-a, Angliában 40%-a foglalkozott információs tevékenységekkel. Az információgazdaságban foglalkoztatottak aránya a gazdaság fejlettségének, az információs társadalomhoz való közelítésnek a mutatója. A magyar foglalkoztatási statisztikák nem tüntetik fel külön az információgazdaságban dolgozók számát; ha azonban az 1980 és 1990 közötti évtized adatait vizsgáljuk, azt látjuk, hogy szinte valamennyi gazdasági ágban csökkent a foglalkoztatottak száma, mindössze két terület aránya nőtt: a postai és távközlési, valamint a nem anyagi ágaké, amelyek a személyi és gazdasági szolgáltatásokat, az egészségügyi, szociális és kulturális szolgáltatásokat tartalmazzák (1. táblázat).

Minden bizonnyal ezekben a növekvő foglalkoztatottságot mutató ágazatokban találjuk az információs tevékenységeket is (az államigazgatást, az oktatást, a tömegtájékoztatást, a bankügyeket, a távközlést). Az utóbbi két évben feltételezhetően tovább módosult az arány az információs tevékenységek javára, hiszen a nagyiparban folyamatosan csökken a foglalkoztatottság, míg az információval kapcsolatban álló területeken növekszik (pl. bankok, kárpótlási hivata-

lok, Állami Vagyonügynökség, adóügy). A fentieket összefoglalva megállapítható, hogy a fejlett országok foglalkoztatottsági arányát követve hazánkban is folyamatosan nő az információgazdaságban dolgozók száma.

Az információs társadalom másik jellemzője a számítástechnika, a távközlés és a mikroelektronika együttes és rohamos fejlődése. Lényeges vonása az információs-kommunikációs hálózat megléte, melyet a szakirodalom információs közműnek nevez. Az e hálózat segítségével megvalósuló szolgáltatások közül könyvtári szempontból az alábbiak a legfontosabbak: online módon elérhető nemzetközi és hazai adatbázisok, online hozzáférés a könyvtári katalógusokhoz, elektronikus posta, dokumentumszolgáltatás telefaxon, szövegszerkesztő rendszerek használata, távoktatás, távkonferencia-rendszerek, irodai automatizálás. A kérdés az, hogy a technikai oldalt, az információs-kommunikációs hálózatot és a szolgáltatásokat tekintve hol haladunk az információs társadalom felé vezető úton.

Az OMFB–MTA megállapodása 1986-ban a hazai információs infrastruktúra fejlesztését tűzte ki célul. Az IIF – a program népszerű neve – javulást akart elérni a számítógép-ellátásban, és olyan országos hálózatot kialakítani, amely a hazai információáramlás megvalósulása mellett képes bekapcsolódni a nemzetközi vérkeringésbe. Ezeket a célokat el is érte; a PC-k száma jelentősen megnőtt, s a korszerű, csomagkapcsolt hálózatot a 200-nál több X.25-ös végponthoz csatlakozó további kb. 2000 munkaállomás alkotja. Az IIF rendszerben elérhető több mint 100 hazai adatbázis – melynek fele idegen nyelven is lekérdezhető – tartalmi gazdagsága most még messze elmarad a nemzetközi adatbázis-szolgáltató központokban használható adatbázisokétól, azonban használatuk az első lépés ahhoz, hogy a magyar dokumentumgyűjtemények, kutatások, szellemi értékek széles körben, korszerű módon hozzáférhetővé váljanak. Az IIF-szolgáltatások, az ELLA elektronikus levelezőrendszer, a PETRA fájlátvivő rendszer, a névtárszolgáltatás megkönnyítik a magyar kutatás, oktatás és a közgyűjtemények (ezen belül a könyvtárak) számára egymás között és a külföldi partnerekkel a kommunikációt.

* A vállalkozási (business) információról rendezett tanfolyamon (Szombathely, 1992. aug. 23–27.) elhangzott előadás alapján.

1. táblázat

Foglalkoztatottság; aktív keresők gazdasági ágak szerint

	1980		1990
	Ezer fő		Százalékos megoszlás
Ipar	1724,6	1384,9	31,0
Építőipar	410,8	308,1	6,9
Mezőgazdaság és erdőgazdálkodás	957,4	685,5	15,3
Közlekedés	346,5	312,3	7,0
Posta és távközlés	66,6	73,5	1,7
Kereskedelem	498,5	494,7	11,1
Vízgazdálkodás	76,6	74,7	1,7
Egyéb anyagi tevékenység	46,6	37,6	0,8
Nem anyagi ágak	941,2	1096,0	24,5
<i>Ebből:</i>			
Személyi és gazdasági szolgáltatás	157,5	209,8	4,7
Egészségügyi, szociális és kulturális szolgáltatás	522,7	594,5	13,3
Összesen	5068,8	4467,3	100,0

A számítógépesített információs szolgáltatások igénybevételének története a 70-es évek elején kezdődött. A Chemical Abstracts mágnesszalagos adattárának adaptálása, és az erre alapozott kémiai-vegyipari SDI-szolgáltatás jelentette az első lépések egyikét ezen az úton. Ez olyan korai időpontban (1971) történt, amikor ennek a szolgáltatásnak az Egyesült Államokon kívül mindössze 8 előfizetője volt, s ezek között szerepelt egy kis magyar egyetemi könyvtár, a Veszprémi Vegyipari Egyetem Könyvtára. A CA-mágnesszalagokon alapuló SDI-szolgáltatást továbbiak követték: a METADEX, a World Aluminium Abstracts, az INSPEC stb. Ez azt bizonyítja, hogy a magyar könyvtári és információs szakemberek nemcsak a fejlődés fő irányát kísérték figyelemmel, hanem felkészültségük és vállalkozó szellemük néhány területen a hazai adaptációt is lehetővé tette.

A mágnesszalagos adattárakon alapuló SDI-szolgáltatások után a fejlett országokhoz képest viszonylag kis elmaradással kezdődött meg Magyarországon az online szolgáltatás. A nemzetközi adatbázis-szolgáltató központok online elérése minőségi fejlődést jelentett a magyar kutatás, fejlesztés és felsőoktatás szakembereinek információellátásában, mivel a visszamenőleges keresést is gépesítette, és a merev és kevésbé felhasználóbarát kötegelt üzemmódú működés helyett a számítógéppel folyó párbeszéd formájában oldotta meg a keresőkérdések azonnali, folyamatos módosítását, a találatok kívánt formájú kinyomtatását, a szükséges dokumentumok kiválasztását. A számítógéppel folyó párbeszéd egyre könnyebb lett, a parancsnyelvek mellett megjelent a kevesebb előtanulmányt igénylő menürendszerű keresés. Az egyetemeken az online információkeresést a hallgatók is megismerhették.

A 80-as évek a hazai könyvtárakban további, sokszínű fejlődést hoztak. Elterjedt a PC-k használata, s ezek bizonyos részfeladatokra való bevetése (pl. látványos siker volt a megyei könyvtárak kölcsönző-

programja). Főként MicroISIS programmal adatbázisok épültek (pl. a megyei könyvtárak helytörténeti gyűjteményeinek, az egyetemi könyvtárak disszertációgyűjteményeinek számítógépes feldolgozása). A piacon megjelentek a mágneslemezen hozzáférhető adatbázisok (pl. PRESSDOK, MANCI). Néhány könyvtár CD-ROM adatbázisokat vásárolt, s ezeket egyedi lejátszóberendezésekkel üzemeltette, meghonosítva ezt az új információkereső technikát. A könyvtárakban megjelent a telefax, mely a dokumentum-szolgáltatásban legalább olyan hasznos, mint a levelezésben, kommunikációban. A nagy könyvtárakban elterjedt a szövegszerkesztő programok használata; mára az egyetemi és főiskolai tananyagok, így a könyvtárosképzés tananyagának is része valamely szövegszerkesztő program ismerete.

A töretlen ívű fejlődés napjainkban is folytatódik. A Budapesti Műszaki Egyetem Központi Könyvtárában már integrált számítógépes könyvtári rendszer működik, máshol (MTA Központi Könyvtára, Gödöllői Agrártudományi Egyetem) telepítés alatt állnak ilyen rendszerek. Ezek előbb feltételezik a helyi hálózat meglétét. Több könyvtárban, így a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Központi Könyvtárában, az OMIKK-ban stb. CD-ROM hálózati rendszerek üzemelnek, melyek egyidejűleg több CD-ROM adattárból, s több felhasználónak képesek információt nyújtani. Az IIF-en keresztül hozzáférhető a Budapesti Műszaki Egyetem Központi Könyvtárának OPAC rendszerű katalógusa. A Veszprémi Egyetemi Könyvtárban féléves elő, interaktív, műholdas távoktatási kísérlet zajlott le. Az OMIKK és néhány egyetemi könyvtár osztott katalogizálási rendszer megvalósítására szövetkezett.

Összefoglalva tehát – a könyvtári szolgáltatásokat tekintve – az információs társadalom legtöbb ismérve – legalábbis csírájában – hazánkban megtalálható; növekszik az információs foglalkozásúak száma, létezik és fejlődik az információs infrastruktúra, s korszerű szolgáltatások működnek.

A könyvtáraknak nemcsak a technikai fejlesztést kell végrehajtaniuk, hanem a gépesítés által megkövetelt korszerű szervezetet is ki kell alakítaniuk – és ez a nehezebb.

A politikai, gazdasági, társadalmi rendszerváltás

Mint a társadalom minden területén, a könyvtárakban is a túlcentralizált, merev, bürokratikus rendszert rugalmasabb, nagyobb *önállóságot* megengedő, egyidejűleg nagyobb *felelősséget* követelő rendszer váltotta fel. A könyvtárak önállósága megnőtt, s ha az anyagi fedezet megvan, minden szakmai céljukat megvalósíthatják. Élvezik, és mégis nehezen szokják meg az önállóságot; néha még a régi beidegződéssel várják a felsőbb szervek utasítását. A felülről ösztönzött, kikényszerített együttműködési formák elutasítása után a könyvtárak most már önkéntesen szakmai tömörülésekbe szerveződtek, hiszen szükségük van egymás tapasztalataira, közösen lépnek fel az anyagi és szakmai előnyök elérése érdekében.

Mintogy a könyvtárak lehetőségei igen korlátozottak, előtérbe került, s egyre nagyobb jelentőséget kap az erőforrások *hatékony* felhasználása. A könyvtári állomány általában történő növelése helyett a válogatott, jól kihasznált állományok építése kap hangsúlyt. Ebben sokat segítenek majd az integrált könyvtári rendszerek által nyújtott beszerzési, kölcsönzési statisztikák, melyek tükrözik a szerzeményezés, a válogatás hatékonyságát.

Az épületek jobb kihasználását is a gazdálkodás kényszere tűzi napirendre. Új könyvtárpépületek sokasága a közeli jövőben nem várható, tehát a régieket kell a lehető legkisebb anyagi ráfordítással átalakítani, a zárt raktárakat szabadpolcossá tenni. A helynyerés egyik lehetősége éppen az állomány-apszítás, a holt, használatlan állományok kivonása. A hatékonyabb állományépitéshez függ össze a külföldi dokumentumszolgáltató központok igénybevétele: ezek szolgáltatásait a ritkán használt folyóiratok beszerzése helyett előnyben kell részesíteni. A hatékonyság a munkaerő-gazdálkodásban is időszerrűvé válik: a több olvasóhellyel és kevesebb raktári térrel rendelkező könyvtárakban kisebb létszámú könyvtáros gárda korszerű technikával magasabb színvonalú szolgáltatásokat nyújthat.

A felsőoktatás korszerűsítése, a hallgatói létszám csaknem megkétszereződése az ezredfordulóra, az új, nagyobb önállóságot követelő tantervek, az idegen nyelvek tanulásának lendülete nemcsak az egyetemi és főiskolai könyvtárakra hárít nagyobb feladatokat, hanem az egész könyvtári rendszerre is. Fontosabbá válik a *könyvtárak közötti együttműködés*, a forrásmegosztás. (Pl. Veszprémben az együttműködésnek már szép példái jöttek létre az Egyetemi és a Megyei Könyvtár között, éppen a jobb gazdálkodás, a hatékonyabb működés kényszerétől ösztönözve.)

A finanszírozási rendszerben bekövetkezett egyik legjelentősebb változás az, hogy az intézményeknek maguknak kell gondoskodniuk – legalább részben – forrásaik biztosításáról. Ennek módjai: a szolgáltatásokért szedett térítések felhasználása, szponzorok keresése, pályázatok. A szolgáltatások árának egységesítése még nem történt meg, de máris sok könyvtár jut a fejlesztésbe visszaforgatható, szerény bevételekhez. Ennél nagyobb forrást jelentenek a pályázatok, bár értékes szellemi erőket kötnek le, és csak kis részük sikeres; ez a pályázóknak gyakran kedvét szegi. Meg kell tanulni a pályázás módszereit (ezeket már különböző tanácsadó kiadványok, cikkek ismertetik), amelyek közül talán az a legfontosabb, hogy a nem nyertes, de jó, elfogadható célokat tartalmazó pályázatok egyes kidolgozott elemeit módosítva, átdolgozva át lehet emelni újabb pályázatokba, így hasznosítva a már egyszer elvégzett szellemi munkát.

A szponzorok keresése nem könnyű, éppen a gazdasági élet nehézségei, az új vállalkozók tőkehiánya miatt. Meg kell találni a lehetséges támogató érdekét, melyet a könyvtár szolgálhat pl. reklámmal, kiállítással, az adóalapból leírható, alapítványi befektetés lehetőségének felkínálásával.

Az új gazdasági szerkezetben új követelmény a könyvtári és információs szolgáltatásokat, termékeket kínáló cégek ajánlatainak összehasonlítása, értékelése, választás a felkínált lehetőségek között. A korábbi időszak alatt csak monopolhelyzetben lévő intézményekhez fordulhattak a könyvtárak beszerzéseik, előfizetéseik lebonyolítása végett, s nem volt sem szükség, sem lehetőség a különböző ajánlattevők közti választásra. Most a könyvtárosok többkevesebb sikerrel megpróbálkozhatnak az összehasonlítással, értékeléssel. A nagyobb összegű, fontosabb megbízások kiadása előtt több cégtől kérnek ajánlatot. A PHARE-pályázat keretében történő beszerzések esetén az ajánlatokat különböző szempontok szerint értékelniük kell. Bizonyos összegben felüli megbízások esetén a kötelezően kiírt tenderek rákényszerítik őket az ajánlatok sok szempontból való értékelésére. Itt nagyon fontos egymás tapasztalatainak átvétele; az összehangolt beszerzés, a közös fellépés a piacon pedig jelentős kedvezményekkel járhat.

A könyvtárosok megtanulták, hogy éljenek a kedvezményekkel, melyeket pl. az egyetemi könyvtárak, iskolai könyvtárak, vagy éppen a volt szocialista országok könyvtárai kaphatnak. Az utóbbi esetre példa a British Library Document Supply Centre kuponvásárlásra nyújtott 1992. évi 30%-os kedvezménye a volt szocialista országok könyvtárai számára. A piaci tájékozódásnak, az ajánlatok értékelésének ismereteit és eljárásait hasznos lenne a könyvtárosok továbbképző tanfolyamainak anyagába beépíteni, sőt az egyetemi és főiskolai könyvtárosképzésben is oktatni.

A társadalmi változásokból fakadó új feladat és nagy felelősség a *megszűnő intézmények könyvtárainak, könyvállományainak megmentése*, hasznosítá-

sa. Az évtizedek alatt összegyűjtött értékes állományok máshol még jól szolgálhatnák a szellemi épülést, azonban a felszámolóbiztosok pénzt akarnak csinálni a felszámolandó, csődbe jutott intézmények minden megmaradt vagyontárgyából, s ha egyben nem veszi meg senki – márpedig ennek kevés esélye van az általános anyagi helyzet következtében –, akkor kiárusítják, fillérékért szétszórják az évtizedek alatt összegyűjtött értékes állományokat. Még szomorúbb, ha a felszámolás során raktárba vagy zúzdába kerülnek könyvgyűjtemények. E helyzetre egyelőre nincs megoldás, egy-egy konkrét esetben hivatástudattól fűtött kollégáink harcolnak a könyvtárak megmentéséért.

A rendszerváltásból új szolgáltatások megalapozásának és bevezetésének kényszere is következik. Az elmúlt évtizedek alatt kevésbé fejlődő tudományágak nagy lendületet vettek. Ilyen a környezetvédelem, amely világviszonylatban is reflektorfényben levő terület, de nálunk a környezetkárosító technológiák, a szovjet csapatok által okozott károk miatt különösen égető kérdés. Ilyen a szociológia, általában a társadalomtudományok, az idegen nyelvek. Mindez tükröződik a könyvtárakban jelentkező igényekben, amelyekre új szolgáltatásokkal, az új, érdekessé váló területek irodalmának gyűjtésével kell válaszolni.

Szomorú tény, hogy a közművelődési könyvtárakban nemcsak a sajtótermékek árának emelkedése miatt növekszik az újságolvasók száma, hanem az egyes társadalmi rétegek elszegényedése miatt is növekszik a fűtött, világított helyet keresők, az ott újságolvasás ürügyén elüldögélők száma; így a könyvtárak gyakran bizonyos szociális funkciót is ellátnak.

Biztatóbb a vállalkozási információ iránti érdeklődés megnövekedése. A társadalmi, gazdasági

változásokból, a privatizációból, a kárpótlásból, az állami vállalatok megszűnéséből fakadóan a használók keresik a kisvállalkozásokra vonatkozó jogszabályokat, az adózással kapcsolatos előírásokat, a piaci információkat (hol, ki venne meg bizonyos terméket, hol, ki, mennyiért gyárt, szállít bizonyos árucikkeket, milyen szolgáltatásokat kínálnak stb.). Megjelentek a tőzsdei, pénzügyi információt igénylők is. Sajnos, az új kis- és középvállalkozók tőkehiánnyal küzdenek, a szolgáltatásokat nem tudják megfizetni, de a szükséges információk nélkül nem lehet sikeres a működésük, s így nem nőhet a tőkeerejük. Ez a 22-es csapdája. A vállalkozási információs szolgáltatások anyagi alapjait oly módon kellene megteremteni, hogy elérhetőek legyenek a kezdő vállalkozóknak is, ugyanakkor szerény bevételt jelentsenek a könyvtárnak, de legalábbis az árak fedezzék a szolgáltatások közvetlen költségeit. A kezdeti időszakban ez csak központi, állami támogatással képzelhető el. A vállalkozási információs szolgáltatások megalapozásának szándékát jelzi a *Magyar Könyvtárosok Egyesülete* által szervezett, a *Művelődési és Közoktatási Minisztérium* és a *British Council* által támogatott két nyári továbbképző tanfolyam iránti érdeklődés, valamint az 1992 októberében megalakult *Vállalkozási Információs Projekt* együttműködési köre.

A társadalmi változásokból következő kihívások megválaszolására nincs kész recept. A könyvtári rendszer, a könyvtárosok és a könyvtárak megszennvedik a változásokat. Külföldi mintákat követve, de gyakran a saját kárukon tanulva, mégis egyre nagyobb sikerrel alkalmazkodnak az új körülményekhez.

Beérkezett: 1992. X. 22-én.

Egy PC – két használó

A Support Systems International Corp. által piacra hozott *Station Doubler* lehetővé teszi, hogy két használó férjen hozzá ugyanahhoz a PC-hez speciális szoftver vagy lokális hálózat nélkül is. A használók váltakozva férhetnek hozzá a PC-hez, egymástól legfeljebb 150 méter távolságból. E megoldás előnyös azoknak, akiknek meg kell osztaniuk az adatbázisokon és programokon, vagy akik takarékoskodni akarnak, vagy akik növelni akarják a lokális hálózatuk hozzáférhetőségét. Ideális azonos projekten dolgozó párok, főnökök és titkárnők számára.

/Information Retrieval and Library Automation, 27. köt. 9. sz. 1992. p. 7–8./

Tárgyszórevízió az OCLC-ben

Az OCLC négy hónapos projektet fejezett be, amelynek során kijavította és naprakész állapotba hozta az *Online Union Catalogue* 25 millió rekordja tárgyszavait. Mintegy 1,5–1,8 millió módosításról van szó. A javítások 6 típusba sorolhatók: az írásmóddal, a kódolással, a tipográfiával, az invertálással, a rövidítéssel összefüggő, valamint a kézi javítások. Az OCLC a munkához létrehozott egy 50 000 szóból álló szótárat, amely tartalmazza mindazon kifejezéseket is, amelyek a Library of Congress egységesített tárgyszólistájában szerepelnek.

/Advanced Technology Libraries, 21. köt. 3. sz. 1992. p. 8./

(P. I.)